

Bewegende beelden: sport, sekse en ethniciteit

Sportdeelname wordt in Nederland over het algemeen gezien als een zinvolle vorm van vrijetijdsbesteding. Niet alleen meer voor de (mannelijke) jeugd, maar voor iedereen, ongeacht leeftijd, sekse of andere fysieke en sociale verschillen. Veranderingen in de bevolkingssamenstelling, in waarden en normenoriëntaties en het sportbeleid ('sport-voor-allen') hebben hun reflectie gevonden in een sterke differentiatie van de sportpraktijk. Naast een steeds grotere deelname van voorheen sterk ondervertegenwoordigde groepen (vrouwen, ouderen, gehandicapten en etnische minderheden), heeft ook verbreding plaatsgevonden in de als 'sport' gedefinieerde activiteiten, de wijze van beoefening en de sportaanbieders. De traditionele wijze van wedstrijdssportbeoefening in verenigingsverband (bijvoorbeeld voetbal of tennis) ondervindt inmiddels geduchte concurrentie van allerlei nieuwe sport(achtige) activiteiten die 'op straat', via gemeentelijke diensten, scholen, particuliere bedrijven of commerciële organisaties kunnen worden beoefend. Enerzijds heeft het sport-voor-allen-beleid van de Nederlandse overheid en de opkomst van de sportmarkt geleid tot een grotere diversiteit in aanbod en voor meer aandacht voor specifieke wensen van bepaalde groepen. Anderzijds stellen kritische auteurs dat het overheidsbeleid en de georganiseerde sport de sportparticipatie van de (jonge, autochtone, mannelijke) meerderheid nog steeds (impliciet) tot norm stellen (Knoppers & Anthonissen, 2001; Knoppers & Elling, 2001a). Kortom: men kan zich afvragen

in hoeverre de dominante 'mannelijke' sportideologie daadwerkelijk 'gefeminiseerd' is.

Vooraf vanuit het overheidsbeleid ligt de legitimering van sportstimulering in sterke mate in de maatschappelijke meeropbrengsten die aan sport worden toegeschreven, zoals de volksgezondheid, de vormende en integrerende waarden. Populistische slogans als 'sport verbreedert' ondersteunen de overtuiging dat sport niet alleen 'goed' is voor individuele personen, maar tevens kan bijdragen aan het oplossen van sociale problemen, zoals sociale integratie en ongelijkheid (zie Coakley, 1998; Hartmann, 2000). Diverse studies in binnen- en buitenland – onder andere vanuit feministische en neo-marxistische perspectieven – hebben laten zien dat een dergelijk functionalistisch perspectief eenzijdig is en voorbijgaat aan de maatschappelijke inbedding van sport binnen de heersende sociale verhoudingen en waarde- en normenpatronen (Coakley, 1998; Hargreaves, 1994). Net als winnen altijd gepaard gaat met verliezen, gaat de symboliek van integratie en emancipatie door sport ook steeds gepaard met processen van sociale uitsluiting. Bovendien is de georganiseerde wedstrijdssport één van de weinige sociale praktijken waarin in sterke mate formele categorisatie plaatsvindt naar onder andere leeftijd, sekse en nationaliteit. De continue interactie die bestaat tussen etnisch-culturele en seksespecifieke in- en uitsluiting in de sport en in de samenleving als geheel is het centrale thema van dit artikel. Daarbij staan jongeren en hun betekenisverlening aan sport centraal.

De adolescentie is een periode waarin het zoeken naar een eigen identiteit en het maken van keuzes tussen verschillende waarden en normenoriëntaties en (vrijtijds)activiteiten een belangrijke plaats innemen (Balk, 1995). Jongeren binden zich vaak sterk aan (groepen) leeftijdsgenoten en worden zich bewust van 'natuurlijke' verschillen (zoals sekse en etniciteit) en de daaraan gekoppelde sociale posities en machtsverhoudingen. Ze identificeren zich met bepaalde (jeugd)subculturen en distantieëren zich van andere. Diverse leefwereldstudies onder jongeren (onder andere Buijs, 1993; Saharso, 1992; De Waal, 1989) hebben laten zien dat ontmoetingskansen, beeldvorming, discriminatie en identificatie/distantie naar sekse en etniciteit van invloed zijn op de sociale netwerken en het ondernemen van gezamenlijke activiteiten, zoals sport. Andersom is sport (beoefening) één van de structurerende elementen in het groeiproces van jongens en meisjes met verschillende etnische achtergronden en het 'spel' van betekenisverlening, groepsbinding en onderscheiding.

De normerende betekenissen die jongeren geven aan sport, sekse en etniciteit maken deel uit van sociaal-culturele in-/uitsluitingsprocessen (zie Elling, Knoppers & De Knop, 2001).¹ In deze studie wordt gekeken op welke wijze 'symbolische' in- en uitsluiting van en door meisjes en jongens met diverse etnische achtergronden plaatsvindt in relatie tot sport. Welke identificerende en onderscheidende betekenissen geven jongeren aan diverse sporten en op welke wijze zijn deze gerelateerd aan (interacties tussen) sekse en etniciteit? Alvorens de resultaten van mijn empirisch onderzoek onder jongeren te bespreken, ga ik in op enkele centrale begrippen en theoretische overwegingen.

In- en uitsluiting in de sport: een sociaal-kritisch perspectief

Vormen van integratie en differentiatie in de sport en de hieraan verwante processen van in- en uitsluiting bekijk ik vanuit een sociaal-kritisch perspectief. Sport maakt deel uit van en

draagt bij aan ongelijke machtsrelaties in de samenleving. De thematiek van sociaal-culturele in- en uitsluiting naar sekse en etniciteit in de sport verwijst naar normerende betekenisgeving en ongelijke machtsrelaties, waarbij onder andere sociale identificaties en lichamelijke een belangrijke rol spelen.

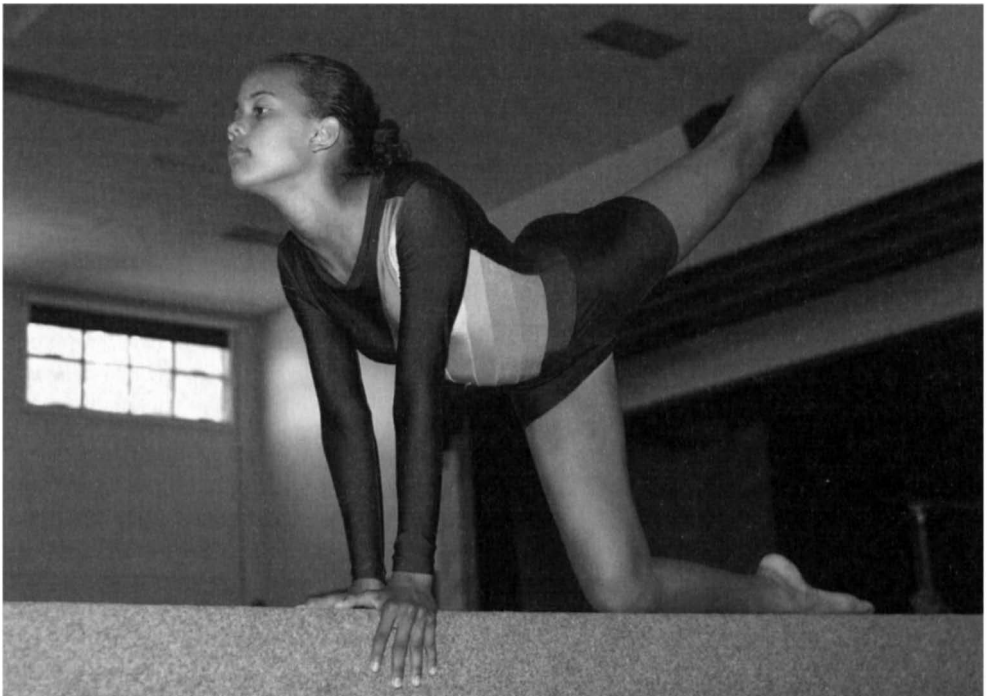
Hegemoniale macht, betekenisgeving en in-/uitsluiting: wie hoort er (niet) bij?

Sociaal-kritische theoretici zoals Butler (1993), Connell (1995) en hooks (1995) zijn van mening dat niet zozeer 'natuurlijke' verschillen tussen groepen mensen maar hegemoniale machtsrelaties en ideologieën bepalend zijn voor verschillen in maatschappelijke posities langs lijnen van sekse, etniciteit, sociale klasse en seksualiteit. In relatie tot sport hebben onder andere Coakley (1998), Jennifer Hargreaves (1994) en John Hargreaves (1995) laten zien dat sport niet sociaal-neutraal is, maar steeds is ingebed in en bijdraagt aan bestending van dominante machtsverhoudingen, naar onder andere sekse, sociale klasse en etniciteit.

Net als arbeid en onderwijs kan ook een sociale en culturele praktijk als sport bijdragen aan uitoefening en versterking van hegemoniale macht (onder andere in relatie tot sekse, klasse en etniciteit) en de daaraan gerelateerde processen van (symbolische) in-/uitsluiting. Connell (1995) en Hargreaves (1994) betogen dat, ondanks de vele maatschappelijke veranderingen die hun weerslag hebben gevonden binnen de sportwereld, er nog steeds een sterke symbolische relatie bestaat tussen 'echte' sport en ('witte' en 'zwarte') mannelijkheid (zie Knoppers & Elling, 2001a). Het ten toon spreiden van fysieke kracht en snelheid en competitief presteren – in teamverband met lichamelijk contact – zijn belangrijke kenmerken van de dominante betekenisgeving aan sport. Hoewel meisjes en vrouwen en ook etnische groepen in de meeste Nederlandse sportverenigingen formeel welkom zijn en vaak ook in zekere mate vertegenwoordigd zijn in het ledenbestand,

blijken de structuren en culturen binnen de georganiseerde wedstrijdsport nog steeds vooral aan te sluiten bij autochtone jongens en mannen (Knoppers & Anthonissen, 2001). Ook wanneer het gaat om mediasport – in Nederland vooral met betrekking tot voetbal – is in zekere zin sprake van symbolische uitsluiting van vrouwen(sport) (Birell & Theberge, 1994) en bevinden autochtone mannen zich in de meest ideale 'subjectpositie' (Hall, 1991; Knoppers & Elling, 2001b). Deze traditionele ideale subject-

oproepen. Voor de sport lijkt seksecategorisatie echter een duidelijke kwestie van *fair play*, gebaseerd op ongelijke fysieke prestatiemogelijkheden tussen mannen en vrouwen. In vrijwel alle takken van sport wordt onderscheid gemaakt tussen jongens/mannen en meisjes/vrouwen, naast categorisering naar leeftijd en vaardigheidsniveau en soms naar gewicht (bijvoorbeeld judo). Deze verschillen worden gezien als natuurlijk en noodzakelijk voor het creëren van zo gelijk mogelijke start- en winstkansen, in

positie van autochtone mannen ten aanzien van de verenigingssport en mediasport staat echter onder druk en lijkt in commerciële en anders georganiseerde sportcontexten ook minder vanzelfsprekend.

(Begrensd) constructies van het lichaam en sociale identiteiten: wie kan/wil waarbij horen?

Het maken van sekseonderscheid in allerlei ambtelijke registraties kan mogelijk vraagtekens

tegenstelling tot onderscheid in teams of clubs naar bijvoorbeeld sociale klasse, etniciteit of seksuele voorkeur. Hoewel er zeker vrouwen zijn die sterker en sneller zijn dan de meeste mannen, bestaan er gemiddeld bekeken duidelijke sekseverschillen ten aanzien van kracht en snelheid, waarbij mannen een fysiek voordeel hebben. De bestaande sekседichotomisatie doet weliswaar geen recht aan reële fysieke verschillen tussen (groepen) personen (Lorber, 1993). Een volledig opheffen van seksecategorisatie –

met als gevolg dat vrouwen alleen op lagere niveaus zouden meedoen in de meeste sporten – lijkt evenmin zinvol. Evenmin als het gegeven dat alleen vrouwenlichamen in principe kinderen kunnen baren, kunnen fysieke sekseverschillen als kracht en snelheid niet zonder meer volledig gedeconstrueerd worden (zie Halsema, 2000; Pfister, 1999). Wel kunnen en moeten we ons steeds afvragen waarom de belangrijkste competitieve (media)sporten geconstrueerd zijn rondom fysieke vaardigheidskenmerken (snelheid, kracht) die mannen voordelen verlenen (Knoppers & Elling, 2001a).² De geschiedenis van sportbeoefening door vrouwen kent voldoende voorbeelden van oneigenlijke constructies van 'natuurlijke' mannelijkheid en vrouwelijkheid. Gevaar voor de reproductieve functies, angst voor fysieke en psychologische 'vermannelijking' en esthetische normen golden tijdens de ontwikkeling van de moderne sport vanaf het eind van de 19^e tot halverwege de 20^e eeuw als legitieme argumenten om ('witte') vrouwen van sportactiviteiten uit te sluiten (o.a. Hargreaves, 1994; Steendijk-Kuipers, 1999). Vrouwen werden/worden over het algemeen niet alleen sterker dan mannen geassocieerd met 'lichamelijkheid' per se – in tegenstelling tot 'geestelijkheid' –, maar vooral met fysieke 'zwakte' enerzijds en fysieke 'schoonheid' anderzijds. Aan traditionele sportbeoefening gerelateerde betekenissen van lichamelijke actieve, prestatiegerichte, competitieve, agressieve zijn daarentegen onderdeel van dominante constructies van 'mannelijkheid'. Terwijl dominante volkssporten zoals voetbal in Nederland geassocieerd worden met mannelijkheid, is het aanvankelijk ook alleen aan mannen voorbehouden turnen geëvolueerd tot een 'vrouwen-sport' (Pfister, 1999).

Net als sekse is ook ras/ethniciteit een hiërarchisch ordeningsprincipe in moderne westerse (migratie)samenlevingen zoals Nederland, waarbij betekenisgeving aan lichamelijke verschillen is ingebed binnen dominante machtsverhoudingen (hooks, 1995; Hoberman, 1997). In tegenstelling tot bepaalde fysieke verschillen in mannen-

en vrouwenlichamen zijn er geen overtuigende empirische verschillen vastgesteld tussen mensen met een 'witte' en 'zwarte' huidskleur. Niettemin laat Hoberman (1997) zien dat 'zwarte' (mannelijke) sporters in relatie tot sommige sportdisciplines wel degelijk diverse fysieke kwaliteiten kregen/krijgen toegeschreven (bijvoorbeeld meer kracht en snelheid), die gebaseerd zijn op koloniale raciale ideologieën (zie ook Coakley, 1998). Naast biologische vertogen om etnische differentiatie in de sport (verschillen in sportdeelname en -prestaties) te verklaren bestaan diverse sociaal-culturele argumenten, die overigens vooral gericht zijn op mannelijke sporters. Terwijl schaatsen, hockey en wielrennen in Nederland gekarakteriseerd kunnen worden als 'witte' sporten, zijn andere sporten symbolisch toegankelijker voor of worden zelfs gedomineerd door bepaalde groepen (mannelijke) etnische minderheden (onder andere basketbal, cricket, vechtsporten; zie Janssens, 1999; Philipp, 1998). Dergelijke sporten kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan etnische én aan 'mannelijke' identificatie. Zo onderscheiden diverse 'zwarte' mannelijke (top)sporters zich door middel van een vorm van hypermasculiniteit, 'cool pose' (Majors, 1990), waarbij lichamelijke spierkracht, competitie, doorzettingsvermogen, agressie en misogynie kenmerkende elementen zijn (zie ook Connell, 1995).

Sport in het algemeen en beelden over specifieke takken van sport in het bijzonder dragen bij aan (bevestiging van) dominante sociale constructies van sekse en ras/ethniciteit. Daarnaast kan sport traditionele beelden ook uitdagen. De sportmedia tonen sterke en snelle 'zwarte' en 'witte' vrouwen (onder andere in tennis en schaatsen) en vrouwen hebben in de loop van de geschiedenis laten zien dat zij in staat zijn om extreme fysieke prestaties te verrichten zoals het lopen van een marathon of het schaatsen van de Elfstedentocht. Hoewel formele uitsluiting van vrouwen in vrijwel geen enkele sport meer aan de orde is, lijkt symbolische betekenisgeving en sekse- en etnisch-specifieke identificatie nog steeds van belang ten aanzien van sportkeuzes

en -waardering. Vooral voor ('zwarte') jongens en mannen spelen sport in het algemeen en volkssporten in het bijzonder een belangrijke rol in hun identificatie met mannelijkheid (Connell, 1995). De competitieve sportsetting is een exemplarisch voorbeeld van een sociale praktijk waarbinnen in- en uitsluiting plaatsvindt door sociaal-normatieve constructies van raciaal/etnisch gekleurde mannelijkheid en vrouwelijkheid. In mijn onderzoek heb ik gekeken op welke wijze jongens en meisjes met diverse etnische achtergronden zich met elkaar identificeren en van elkaar distantiëren door middel van sport en op welke wijze zij deelname- en prestatieverschillen naar sekse en etniciteit verklaren.

Interacterende machtsrelaties en hybride identiteiten

Hoewel in beleid en onderzoek sociale machtsrelaties als klasse, sekse, leeftijd en etniciteit nog vaak afzonderlijk van elkaar worden behandeld (Anthias, 2001; Wekker, 2002), zijn deze relaties continu met elkaar verweven en worden ze ook door elkaar geconstrueerd. In de dagelijkse praktijk is er altijd sprake van interacties, waarbij de context bepalend is voor welke machtsrelaties of (geconstrueerde) sociale identiteiten het meest in het oog springen. In dit artikel ligt het accent op de sociale machtsrelaties sekse en etniciteit, waarbij hieraan geen prioriteit, maar in relatie tot sport wel een zekere specificiteit wordt toegekend.

Ook in de sport geldt dat de specifieke context bepalend is in hoe verre personen met bepaalde sociale kenmerken zich in-/uitgesloten voelen. Wanneer personen zich in een minderheidspositie bevinden (bijvoorbeeld als enige allochtoon of enig meisje in een voetbalteam) zijn ze zich over het algemeen meer bewust van hun 'anderszijn'. Maar dit hangt mede af van de cultuur binnen de groep, de mate waarin personen zich willen of kunnen aanpassen of tot een 'ander' gemaakt worden. Een homoseksuele

'zwarte' voetballer zal zich in een etnisch gemengd heteroteam met een expliciete machosfeer waarschijnlijk steeds bewust zijn van zijn 'andere' seksuele gerichtheid, terwijl hij zijn 'zwarte identiteit' mogelijk meer vormgeeft met zijn 'zwarte' teamgenoten. Hoewel vrouwelijke sporters in onze maatschappij over het algemeen eerder betekenis krijgen aan de hand van esthetische normen dan hun mannelijke collegae (bijvoorbeeld tennisster Kournikova), is dit mede afhankelijk van hun leeftijd en etnische achtergrond, de sport die en het niveau waarop deze wordt beoefend en tevens van de leeftijd, sekse, en seksuele voorkeuren van de beoordelaars (zie Ang, 1983; Hargreaves, 1994).

Behalve interacterend zijn sociale machtsverhoudingen en processen van in- en uitsluitende betekenisgeving ook vaak paradoxaal van aard. Hoewel de voetbalwereld vaak gezien wordt als één van de laatste 'mannenbolwerken' die bovendien integrerend werkt ten aanzien van sociale klasse en etniciteit, blijkt de voetbalwereld niet voor alle mannen inclusief. Naast vrouwen worden ook homomannen in de dominante heersende heteroseksistische voetbalcultuur buitengesloten terwijl deze 'echte' mannen juist ook relatief vaak 'vrouwelijk' en 'homo-erotisch' gedrag vertonen als huilen en knuffelen. Caudwell (1999) en Pfister (1999) laten zien dat de gemarginaliseerde wereld van het vrouwenvoetbal daarentegen wel relatief inclusief is voor lesbische vrouwen.

Symbolische betekenisrelaties tussen sport, sekse en etniciteit – wie hoort er (niet) bij? – beïnvloeden individuele handelingsmogelijkheden en keuzes. De enorme aandacht voor (mannen)voetbal gecombineerd met een relatief grote zichtbaarheid van 'zwarte' (mannelijke) sporters en de marginalisering van vrouwenvoetbal in de Nederlandse sportmedia structureren de kennis en beelden van jongeren over de sportwerkelijkheid en hun eigen deelname. Marokkaanse meisjes worden in hun sportkeuze

waarschijnlijk zowel beïnvloed door sekse- en etnisch-specifieke identificatie- en distantieprocessen als door dominante beelden over islamitische meisjes en sportdeelname. Hoewel hegemonale groepen over het algemeen 'vrijer' zijn om vertogen te (re)construeren dan gemarginaliseerde groepen, zitten ook personen die tot hegemonale groepen behoren vaak 'gevangen' in een soort korset van sociale verwachtingspatronen. In zekere mate is er bovendien sprake van minder handelingsvrijheid. Het overnemen van attributen of handelingen van gemarginaliseerde groepen door dominante groepen, zoals het beoefenen van traditionele 'vrouwensporten' door jongens/mannen, wordt over het algemeen nog sterker afgekeurd dan het beoefenen van 'mannensporten' door meisjes/vrouwen (Laberge & Albert, 1999).

De eigen handelingspraktijk en opvattingen over sportdeelname door verschillende groepen worden niet alleen gestructureerd door sociale machtsverhoudingen, maar tevens door verschillen in politiek-maatschappelijke waardeoriëntaties en culturele leefstijlen, zoals aanpassing versus verzet, individueel versus collectief, conservatief versus progressief (bijvoorbeeld Jacobs, 2002; Phalet & Swyngedouw, 2001). Hoewel de relatieve zichtbaarheid van diverse tegendraadse jeugdsubculturen soms anders doet vermoeden, is slechts een minderheid van de jongeren daadwerkelijk tegendraads wanneer het gaat om politiek-maatschappelijke waardeoriëntaties, zoals ten opzichte van emancipatie en integratie (Stevens, 2001; Vinken, 2000). Vanuit het dominante liberaal-democratische vertoog is er wel vaak een groot geloof in de eigen persoonlijke keuzevrijheid. In mijn onderzoek heb ik, behalve naar overeenkomsten en verschillen in beeldvorming van sekse en etniciteit ook gekeken naar groepen met verschillende waardeoriëntaties, die traditionele sekse- en etnische categorieën overstijgen.

Methodologie

Het empirisch onderzoek werd uitgevoerd op zes verschillende schooltypen (vbo/mavo/havo/vwo) met diverse etnische verhoudingen ('wit'/'gemengd'/'zwart') in Tilburg en Amsterdam. Onder jongens en meisjes van 14 tot 20 jaar met verschillende etnische achtergronden werden vragenlijsten afgenomen, interviews gehouden en vonden enkele observaties plaats (Elling, 2002).³ De jongeren kregen onder andere vragen over hun sportdeelname, hun waardering van én beelden over diverse sporten en sociale groepen en hun sporthelden. Hierbij stonden processen van zelf-in-/uitsluiting en in-/uitsluiting door leeftijdsgenoten centraal: wie wil, kan of mag ergens (niet) bijhoren?

De betekenisgeving van jongeren aan sport, sekse en etniciteit en de manieren waarop daarbij sprake is van (symbolische) in-/uitsluiting werden onderzocht door te vragen naar hun deelname(bereidheid) aan bepaalde sporten, hun favoriete en minst favoriete mediasporten en hun sporthelden. De jongeren werden ook meer expliciet gevraagd of zij bepaalde sporten – en zo ja, welke? – minder geschikt vonden voor respectievelijk jongens, meisjes, 'witte' en 'zwarte' mensen. Via leraren maatschappijleer werden de geselecteerde scholen benaderd. De afname van vragenlijsten tijdens reguliere lessen verzekerde een hoge respons, evenals een goede representativiteit van sportende en niet-sportende jongens en meisjes met verschillende etnische achtergronden. In totaal werden 1025 vragenlijsten uitgedeeld. Het invullen van de vragenlijsten duurde gemiddeld een half uur. De meeste leerlingen vulden de lijst zelfstandig en 'serieus' in. Sommige vragen (over beeldvorming) bleken echter onderling overleg en discussie op te roepen. Mogelijk zijn sommige antwoorden ten dele beïnvloed door opvattingen van medeleerlingen en weerspiegelen daarmee waarschijnlijk eerder groeps(sub)culturen dan algemeen maatschappelijke sociale wenselijkheid en 'politieke correct-

heid'. In totaal waren 1016 vragenlijsten geschikt voor statistische analyse, wat gebeurde met behulp van SPSS.

De uiteindelijke onderzoekspopulatie bestond uit iets meer meisjes (53%) dan jongens (48%). De gemiddelde leeftijd van de jongeren ten tijde van het onderzoek was 16 jaar. De meeste respondenten zaten toen in de hoogste klassen van de havo (38%) of mavo (30%). De verdeling tussen autochtonen en allochtonen was 65/35, waarbij de term 'allochtoon' verwijst naar de jongeren die zelf of van wie minstens één van de ouders in een land is geboren dat onder het integratiebeleid van de overheid valt of een ander niet-westers land (inclusief Indonesië).⁴

De jongeren werden tevens gevraagd mee te werken aan een vervolginterview, individueel of met meerdere personen. Uit de ingevulde formulieren werd op basis van sportbeoefening, sekse, etniciteit en onderwijsniveau een selectie gemaakt, waarna de jongeren telefonisch benaderd werden voor een afspraak. In totaal werden 25 semi-gestructureerde diepte-interviews gehouden met 31 jongeren (negen autochtone jongens, zeven autochtone meisjes, zes allochtone jongens en negen allochtone meisjes), waarbij betekenisverlening aan, identificatie met en distantie van bepaalde sport(en) en sociale groepen centraal stond.

Analyse van de interviews vond plaats op basis van categorisering en vergelijking van uitspraken met betrekking tot een aantal vaste thema's (zoals beeldvorming over sport, lichaam, sekse en etniciteit).

Resultaten en discussie

De data laten zien dat de dominante betekenisgeving aan sport, sekse en etniciteit van invloed is op de keuze voor en populariteit van diverse sporten onder verschillende groepen jongeren. Jongens en meisjes met verschillende achtergronden identificeren zich met en onderscheiden zich van elkaar in en door sport, waarbij steeds bepaalde groepen symbolisch (meer) worden ingesloten en anderen (meer) worden uitgesloten. Hoewel de data enerzijds de reproductie van

traditionele machtsrelaties naar en betekenisgeving aan sekse en etniciteit bevestigen, is er anderzijds ook steeds sprake van paradoxale en hybride interactiepatronen, waarbij vooral allochtone meisjes een bijzondere positie innemen. Mechanismen van symbolische in-/uitsluiting zijn niet eenduidig en bevestiging van dominante normbeelden gaat vrijwel steeds gepaard met uitdaging en transformatie.

Wie wil (niet) meedoen?

De gevonden aspecten van uniformering van sportdeelname en waardering vinden vooral plaats in de richting van traditionele mannensporten en hegemonale mannelijkheid en niet omgekeerd. Zo wil bijna de helft van de ondervraagde allochtone en autochtone meisjes wel voetballen (tegenover 70% van de jongens; $p < .001$), maar slechts 8% van de allochtone en autochtone jongens wil wel kunstschaatsen (tegenover 54% van de meisjes; $p < .001$).⁵ Allochtone – en vooral Turkse – meisjes sporten het minst, maar wanneer ze wel actief sporten, beoefenen ze juist relatief vaak traditionele ('zwarte') mannensporten, zoals basketbal, voetbal en vechtsporten. De relatieve waardering voor dergelijke sporten was soms zelfs hoger onder allochtone meisjes dan onder autochtone jongens: 46% van de allochtone meisjes tegenover 'slechts' 35% van de autochtone jongens gaf aan wel te willen boksen (de deelnamebereidheid onder autochtone meisjes was 16% en onder allochtone jongens 63%). Kennelijk is ondanks hun geringe participatie wel sprake van een grote symbolische (zelf)inluiting van allochtone meisjes ten aanzien van 'zwarte' mannensporten. Hoewel allochtone meisjes net als autochtone meisjes ook een traditionele vrouwensport als kunstschaatsen sterk waarderen, geldt met betrekking tot de eigen sportdeelname mogelijk ook dat ze makkelijker toegang hebben tot 'zwarte' (mannen)sporten als basketbal, voetbal en vechtsporten dan tot 'witte' (vrouwen)sporten als paardrijden en kunstschaatsen. De eenzijdige 'emancipatie' van meisjes en paradoxale interacties kwamen eveneens naar voren met betrekking tot de waardering van diverse mediasporten en de keuze van sporthelden.

Jongeren kijken vooral (graag) naar traditionele mannensporten en kiezen voornamelijk mannelijke voetballers als helden. In de interviews onderschreven diverse respondenten de hegemonaal opvatting dat mannensport interessanter is omdat het gepaard gaat met meer kracht en snelheid:

'[Ik kijk] eerder naar de mannen. Niet om een speciale reden, of zo. Bij tennis kijk ik ook wel naar vrouwen. Bij volleybal als het Nederlands team bezig is vind ik de mannen interessanter, dat gaat wat sneller en ze slaan harder. Bij vrouwen, is het allemaal wat minder hard en langzamer; daar zal ik minder snel naar kijken.'
(autochtoon meisje)

Dat mannensport interessanter is omdat het over het algemeen harder en sneller gaat reflecteert dominante opvattingen over wat sport interessant en nieuwswaardig maakt en legitimeert de geselecteerde selectieprocessen van de overwegend 'witte' mannelijke sportjournalisten als neutraal en objectief. Naast een dergelijk algemeen beeld werden tevens meer hybride en paradoxale verbanden gevonden. Enerzijds kozen de jongeren massaal voor mannelijke (voetbal)helden, anderzijds gaven vooral allochtone jongens en meisjes regelmatig blijk van expliciete nationale en etnische identificatie, waarbij sekse-identificatie/-distantie (tijdelijk) buitenspel geplaatst werd.

'Ik hou van sport, als ik sport zie op tv dan laat ik het zeker staan. Maar wat ik doorzap is hockey, dat vind ik echt een rijke-blanke-mensensport. Ik vind het ook een duffe sport. Golf kan ik nu wel kijken door Tiger Woods, omdat er ook weer een neger eindelijk uitblinkt. Wielrennen bijvoorbeeld, ik denk dat je nooit een neger zult zien die wielrent.'
(Surinaams-Nederlands meisje)

'Kunstschaatsen is wel een vrouwensport, maar ik vind het wel mooi om te zien... Als er kunstschaatsen op televisie is dan blijf ik echt voor Sureli Bonali wachten, haar vind ik toch de beste... M'n idolen zijn mensen die van niets tot iets zijn gekomen. Net als die zusjes Williams, die uit de getto zijn gekomen. Toch de mensen die afkomstig zijn uit Suriname.'
(Surinaams-Nederlandse jongen)

Autochtone jongens bevinden zich ten aanzien van de sportherichtgeving op de Nederlandse televisie het meest in een ideale subjectpositie (Hall, 1991). De sporten die de meeste zendtijd krijgen (NOS/KLO, 1998) sluiten het dichtst aan bij hun voorkeuren. Niettemin is mediasport, vanwege de relatief grote zichtbaarheid en prestaties van 'zwarte' mannen en andere etnische minderheden, voor allochtone meisjes en jongens ook duidelijk van belang met betrekking tot hun etnische identificatie en sociale *empowerment*.

Weinig meisjes, laat staan jongens, kozen vrouwelijke helden.⁶ In tegenstelling tot de gangbare seksualisering van vrouwenlichamen (in de sport) door jongens en mannen, beargumenteerden opvallend veel (allochtone en autochtone) meisjes hun sportheldkeuze – onder andere voetballer 'Dani' – vanuit een seksualiseringsperspectief ('lekker ding', 'ziet er goed uit', 'goed en sexy'). Dergelijke bevindingen kunnen zowel geïnterpreteerd worden als een ondersteuning van de constatering dat mediasport meisjes in veel minder mate dan jongens rolmodellen en identificatiemogelijkheden biedt, maar ook als uitdrukking van emancipatie op het terrein van seksuele objectivering, als alternatieve lezing van mediasport of afwijzing van de dominante (voorkeurs)lezing.

In- en expliciete seksespecifieke identificatie en distantie kwamen tevens naar voren in de beargumentering van de potentiële sportkeuzes van

jongeren, hoewel de meeste jongeren algemene waarderende ('leuk', 'cool') of afwijzende ('stom', 'sloom') terminologie gebruikten om aan te geven waarom ze een sport al dan niet wilden beoefenen. Van etnische identificatie of distantie was nauwelijks sprake. De expliciete seksspecifieke argumentatie verwees niet zozeer naar *identificatie* (symbolische insluiting), maar vooral naar *distantie* van 'de ander' (symbolische uitsluiting). Kortom: jongens en meisjes gaven vooral seksegerelateerde argumenten om aan te geven waar-

'Op de basisschool tot groep 6 gaat het nog goed. In groep 7 en 8 beginnen ze.... In de eerste en tweede van het middelbaar onderwijs is het nog veel erger. Vooral de jongens. Dat ik een meisje en een watje ben omdat ik op turnen zat. Gewoon een beetje jennen de hele dag.'
(autochtone jongen)

om ze *niet* voor een bepaalde sport kozen. Jongens gaven niet aan dat ze wel wilden voetballen of autoracen omdat ze zelf man zijn of de betreffende sporten mannensporten zijn, maar voor meisjes was het seksspecifieke imago van deze sporten wel een reden om er niet voor te kiezen. De redenen om een bepaalde sport wel te willen beoefenen vertoonden niettemin wel seksspecifieke subteksten ('lekker hard/snel', 'sierlijk'). Meisjes distantieerden zich expliciet (bijvoorbeeld 'is jongenssport'; 'ben meisje') van voetbal, boksen, autoracen en skateboarden en jongens van de 'vrouwensporten' kunstschaatsen, turnen, korfbal en atletiek. Zowel allochtone als autochtone jongens beargumenteerden hun afwijzing van bepaalde 'meisjessporten' niet alleen met verwijzingen naar sekse, maar associeerden dergelijke sporten ook regelmatig op negatieve wijze met homoseksualiteit: 'voor homo's'; 'ben geen mietje'. In de interviews gaf een mannelijke turner aan dat hij vaak werd gepest omdat hij turnde:

Deze data bevestigen eerdere studies waaruit blijkt dat homofobie onder opgroeiende jongens een sterk structurerende rol speelt in dagelijkse omgangsvormen en -normen onder jongens, ongeacht etnische achtergrond en sekse-transgressieve handelingen (in de sport) (vergelijk Laberge & Albert, 1999; Plummer, 2001). Hoewel jongeren in het algemeen enerzijds meer vrije keuzes hebben dan vroeger en zelf ook liberaler denken, blijkt anderzijds uit de sportdeelnamepatronen en -waardering dat sekse en etnischspecifieke beelden nog (sterk) structurerend zijn in symbolische in-/uitsluitingsmechanismen onder jongeren (Stevens, 2001).

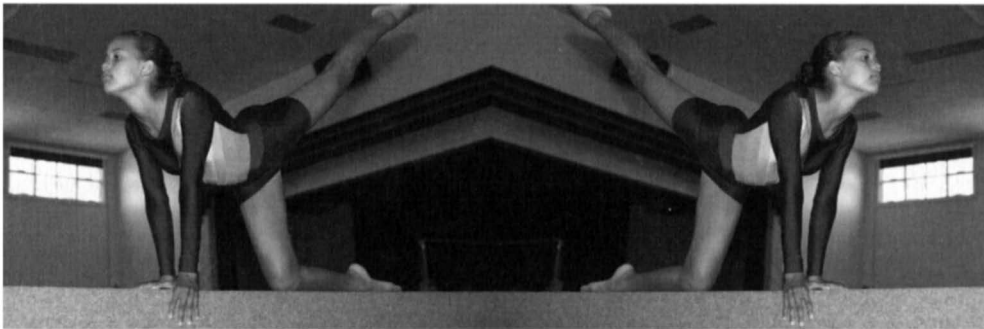
Wie mag (niet) meedoen?

Op basis van handelingspatronen en waardeoriëntaties werden vier typen jongeren onderscheiden, die ten dele de traditioneel sociologische indelingen naar sekse en etniciteit overstijgen: conservatief, liberaal/mainstream, gematigd progressief, kritisch/radicaal. Net als sekse en etniciteit in toenemende mate 'vloeiende' sociale

categorieën vormen, zijn de grenzen tussen de vier groepen evenmin altijd even duidelijk en kunnen individuele jongeren op afzonderlijke aspecten tot verschillende groepen behoren (Anthias, 2001).⁷

Op de expliciete vraag of alle sporten in principe even geschikt zijn voor jongens en meisjes – en zo nee, welke sporten niet voor wie en waarom? – gaf het merendeel aan dat ze vonden dat in principe iedereen voor alle sporten even geschikt is. Zo'n tweederde van de jongeren lijkt

laten zien ten aanzien van respectievelijk mannelijke cheerleaders, voetbalsters en vrouwelijke bokkers compenseren ze hun onorthodoxe keuzes regelmatig door bijvoorbeeld uiterlijke kenmerken. Een kleine minderheid, *de so-ciaal-kritische/radicale groep*, van de jongeren bevraagt of bekritiseert gangbare praktijken, waarden en normen (ook) vanuit een meer abstract denkniveau. Ook wanneer zij in hun eigen (sport)gedrag niet altijd 'tegendraadse' keuzes maken, zijn deze jongeren zich bewust van ongelijke posities en

daarmee een liberaalprogressieve opvatting ten aanzien van algemene sekse-inclusiviteit in de sport te onderschrijven. Het merendeel van deze jongeren, *de liberale mainstream-groep*, vindt dat individuen binnen bepaalde grenzen eigen keuzes moeten kunnen maken wat betreft sportdeelname. Niettemin zullen ze zelf niet zo snel *cross-over*-keuzes maken. Een kleiner deel van deze jongeren, *de gematigd progressieve groep*, maakt zelf juist wel niet-traditionele keuzes ten aanzien van sportbeoefening en stelt vooral door eigen handelingen dominante waarden en normen ter discussie. Deze jongeren beoefenen vaak sekse-nonconforme sporten: meisjes voetballen of doen aan vechtsport en jongens turnen, skateboarden of sporten helemaal niet. Zij trekken zich minder dan de liberale jongeren aan van wat wel of niet hoort en bekritisieren anderen ook minder om hun (afwijkende) uiterlijk of keuzes. Toch stellen zij heersende (sekse- en etnisch-specifieke) machtsverhoudingen en vooroordelen in de samenleving meestal niet bewust of expliciet aan de orde. Zoals Davis (1990) en Menneson (2000)

kansen tussen vrouwen en mannen en tussen de etnische – 'Hollandse' – meerderheid en etnische minderheden en staan zij kritisch ten opzichte van de status-quo en vooroordelen. Deze jongeren verzetten zich niet zozeer tegen groepsindelingen op basis van sekse en etniciteit, maar wel tegen hegemoniale integratie-/emancipatienormen. Enkelen stellen ook de grenzen en 'natuurlijke' verschillen tussen groepen (zoals tussen jongens en meisjes en tussen alloctonen en autoctonen) ter discussie. Zij benoemen vooral de grote mate aan individuele variatie in aanleg en kwaliteiten, waarmee ze stereotiepe beeldvorming (bijvoorbeeld dat meisjes niet kunnen voetballen en 'zwarte' mensen 'van nature' beter kunnen basketballen) proberen te ontkrachten.

'Ik zie ze als allemaal hetzelfde, als je verschillen blijft zoeken dan blijf je bezig.'
(Marokkaans-Nederlands meisje)

'Meisjes hebben vaak zoiets van: jongens zijn toch beter. Ik vind het juist leuk om jongens uit te dagen. Als ze er ook nooit tegen in durven te gaan, dan blijft het idee bestaan dat jongens altijd sneller zijn, en zo.'

(Surinaams-Nederlands meisje)

Eenderde van de door mij ondervraagde jongeren formuleerde een meer *conservatieve* mening ten aanzien van de seksspecifieke geschiktheid van diverse sporten. Zowel onder allochtone als autochtone jongeren gaven meer jongens dan meisjes ($p < .001$) aan bepaalde sporten niet of minder geschikt voor meisjes te vinden (vooral voetbal, vechtsporten, rugby en bodybuilding) of noemden andere sporten minder geschikt voor jongens (vooral ballet/dans, turnen, synchroonzwemmen). Meer autochtone dan allochtone jongens benoemden bepaalde sporten als minder geschikt voor jongens ($p < .05$); tussen allochtone en autochtone meisjes waren geen significante verschillen. Een mogelijke verklaring voor deze relatief beperkte zelfuitsluiting onder allochtone jongens is dat zij typische 'vrouwensporten' mogelijk in minder mate als 'echte' sport beschouwen. De jongeren beargumenteerden hun keuzes vooral door fysiek-biologische verklaringen te geven: 'ze zijn er (niet) voor gebouwd'. Meisjes zouden 'te zwak' zijn voor voetbal en jongens 'te lomp' voor ballet.⁸ Ook noemden jongeren regelmatig esthetische overwegingen ('lelijk', 'ziet er niet uit'). Kortom: de meer conservatieve jongeren zijn het meest normatief over 'zichzelf' en de 'ander', waarbij ze personen op basis van sekse en etniciteit (symbolisch) uitsluiten. Tot deze groep behoren vooral allochtone en autochtone jongens die traditionele mannensporten beoefenen, waarbij sport (beoefening, prestaties en kennis) in sterke mate als praktijk tot in- en uitsluiting fungeert, door middel van identificatie met hegemoniale mannelijkheid, onderlinge concurrentie en distantie van meisjes/vrouwelijkheid en homoseksualiteit (Buijs, 1993; Connell,

1995). Onder conservatieve allochtone jongens geldt bovendien dat ze zich als groep niet begrepen, gediscrimineerd en gestigmatiseerd voelen in de (door autoctonen gedomineerde) verenigingssport en samenleving. Mogelijk kiezen zij daarom voor een reactieve vorm van etnische identificatie/distantie die gerelateerd is aan hypermasculiniteit, waarbij fysieke kracht, agressie en competitie van belang zijn (Majors, 1990). Deze resultaten geven weer dat dominante beelden over sport in het algemeen en specifieke taken van sport in het bijzonder (nog steeds) traditionele in-/uitsluitingsprocessen naar sekse en etniciteit weerspiegelen. Vooral veel (mannelijke) jongeren sluiten meisjes uit als 'echte' voetballers. Terwijl meisjes er kennelijk wel in toenemende mate bij willen horen, mogen ze niet van anderen omdat ze het niet zouden kunnen. Vooral autochtone jongens sluiten echter ook zichzelf uit van deelname aan traditionele vrouwenporten. Zij reflecteren het minst kritisch op traditionele hegemoniale sekseopvattingen, omdat zij zelf het meeste belang hebben om deze in stand te houden. Door meisjes als ongeschikt te verklaren voor en daarmee symbolisch uit te sluiten van 'echte' mannenactiviteiten als voetbal, kan deze volkssport voor allochtone en autochtone jongens een belangrijk identificerend en onderscheidend criterium blijven in relatie tot sekse, waarmee bovendien de (fysieke) mannelijke superioriteit bevestigd wordt (Connell, 1995; Knoppers & Elling, 2001a). Uit de resultaten blijkt niet dat de stagnatie in de emancipatie van seksegelijkheid vooral verklaard kan worden door de toenemende immigratie van conservatieve (islamitische) alloctonen. De door mij ondervraagde autochtone jongens en meisjes lijken met betrekking tot hun opvattingen over geschikte sportdeelname even veel of weinig geëmancipeerd dan allochtone jongens en meisjes.

Tot slot: bevestiging en uitdaging van hegemoniale normen

Hoewel vandaag de dag ook veel meisjes en vrouwen aan (top)sport doen, is het dominante vertoog rondom (top)sport en sporthelden nog

steeds sterk gelieerd aan hegemoniale (heteroseksuele) mannelijkheid, ook onder jongeren. Er is nog regelmatig sprake van expliciete (symbolische) uitsluiting, zoals negatieve uitlatingen over voetballende meisjes en homo's, maar in- en uitsluitingprocessen blijken ook veelal ambigu en paradoxaal. Door interacties met leeftijd, etniciteit en sociale klasse is veelal sprake van hybride patronen, die weliswaar nog steeds verbonden zijn met specifieke machtsrelaties, maar waarvan de grenzen tussen ergens wel of niet bij (mogen/willen) horen vaak diffuus zijn.

In beleidsteksten wordt de lagere sportdeelname van allochtone meisjes vooral gezien als 'achterstand'. We kunnen ons afvragen ten opzichte van wie – autochtone meisjes of allochtone en autochtone jongens – zij dan een achterstand hebben? Gezien de betere prestaties van allochtone meisjes in het onderwijs vergeleken met allochtone jongens moet we wellicht eerder de vraag stellen of de relatief hoge sportdeelname van allochtone jongens (ongeveer even hoog als autochtone jongens) niet bijdraagt aan hun 'achterstand' wanneer het gaat om maatschappelijke integratie.

Sport biedt jongeren een pluriform aanbod waarbinnen zekerheden, grenzen en identificatie/differentiatiemogelijkheden, die elders steeds meer vertroebelen, zowel bevestigd als uitgedaagd kunnen worden. De keuzes van individuele jongeren zijn minder dan vroeger voorgeprogrammeerd door hechte gemeenschappen rondom familie, school, kerk en dominante opvattingen rondom sekse en etniciteit. Niettemin blijken de keuzes die jongeren maken niet onafhankelijk van de structuren en culturen waarbinnen zij opgroeien en worden sociale grenzen nog steeds medebepaald door seksebeelden (met onder andere etnische subteksten). De dominante, subculturele en gemarginaliseerde betekenissen die jongeren betwisten ten aanzien van diverse sporten en sporters laten zien dat in de sport niet alleen (fysieke) prestaties worden uitgedaagd. Emanciperende en integrerende ontwikkelingen lijken ook in de sport steeds gepaard te gaan met reflectie en onder-

steuning van hegemoniale machtsstructuren en dominante culturele normbeelden. Sport, en vooral voetbal, integreert wellicht het meest onder jongens en mannen met diverse etnische achtergronden ten aanzien van uitsluiting van meisjes, vrouwen en homomannen.

Noten

1. De centrale vraagstelling van het onderhavige dissertatieonderzoek (Elling, 2002) was welke vormen en processen van sekse en etnisch-specifieke in- en uitsluiting in relatie tot sport plaatsvinden onder jongeren. Daarbij onderscheid ik drie dimensies van in- en uitsluiting: structureel (participatie), cultureel (betekenisgeving) en affectief (identificatie, vriendschap).
2. De invoering en ontwikkeling van de seksetest, om 'oneigenlijke' vrouwen van de vrouwencompetitie uit te sluiten en de onduidelijke positie van transseksuelen en transgenders laten bijvoorbeeld zien dat ook 'natuurlijke' verschillen tussen mannen en vrouwen altijd verbonden zijn met betekenisgeving (Elling, 2002).
3. In dit artikel zullen de (aanvullende) resultaten van de observaties niet aan de orde komen. In mijn onderzoek maak ik gebruik van de heersende indelingen naar sekse en etniciteit: mannen/jongens en vrouwen/meisjes en allochtonen en autochtonen. Tevens probeer ik steeds aan te geven dat verschillen in participatie, uiterlijk, omgang tussen en binnen deze categorieën, alsmede de dualistische categorieën zelf, ook steeds begrepen moeten worden vanuit hegemoniale machtsrelaties en betekenisgeving.
4. In dit onderzoek worden ook eerste- en tweedegeneratiemigranten uit Indonesië tot 'allochtonen' gerekend, ook al behoren zij niet tot het minderhedenbeleid van de overheid en wordt Indonesië als westers land gekenmerkt (CBS, 1999). Ten dele is er onder hen wel sprake van etnische positionering, beeldvorming en discriminatie. De meeste, in dit onderzoek, als 'allochtoon' gedefinieerde personen hebben kortom uiterlijke kenmerken (voornamelijk donkere huidskleur, zwart haar) die verschillen van de als 'autochtoon' gedefinieerde bevolking. De meest

- voorkomende landen van herkomst van de all-ochtone jongeren zijn Marokko (29%), Suriname (25%), Turkije (17%) en Indonesië (12%).
5. De jongeren kregen een vragenlijst met vijftien takken van sport voorgelegd met de vraag of ze deze wel of niet wilden beoefenen en waarom. De algehele populariteitshierarchie was zwemmen, tennis, basketbal, voetbal, (formule 1-)autoracen, honk-/softbal, volleybal, boksen, kunstschaatsen, (veld)hockey, atletiek, turnen, skateboards, golf, korfbal. Een regressieanalyse waarbij gecontroleerd werd voor diverse achtergrondvariabelen (leeftijd, sekse, opleiding, stad, school-samenstelling) toonde significante sekseverschillen ($p < .001$) op de twee sportwaarderingsfactoren '(individuele) non-contactsporten' (turnen, zwemmen, kunstschaatsen, atletiek, korfbal, volleybal) en 'harde' (bal)sporten' (voetbal, boksen, basketbal, autoracen, honk-/softbal). Meisjes scoorden op de eerste factor hoger en jongens op de tweede (Elling, 2002, p. 143-144).
 6. De eerstgenoemde vrouwelijke held, dressuurkampioene Anky van Grunsven, stond op de veertiende plaats.
 7. Zo kan een jongere die een traditionele sekseconforme sport beoefent in verenigingsverband wel kritisch zijn ten opzichte van dominante seksspecifieke waarden. Ook kunnen individuen vooroordelen naar sekse tegenspreken, maar wel etnisch-specifieke vooroordelen formuleren, of andersom.
 8. Bij de vraag naar de 'geschiktheid' van sporten voor 'zwarte' en 'witte' sporters verklaarden de jongeren de oververtegenwoordiging van 'zwarte' sporters in sporten als atletiek en basketbal vooral biologisch, terwijl hun ondervertegenwoordiging in 'witte' sporten (schaatsen) eerder sociaal-cultureel verklaard werd. In de interviews waren de verklaring complexer van aard en werden naast biologische ook sociaal-economische of sociaal-culturele verklaringen gegeven.
- Literatuur**
- Ang, I. (1983). Mannen op zicht. Marges van het vrouwelijk voyeurisme? *Tijdschrift voor Vrouwenstudies*, 4 (15), 418-436.
- Anthias, F. (2001). The material and the symbolic in theorizing social stratification: issues of gender, ethnicity and class. *British Journal of Sociology*, 52 (3), 367-390.
- Archer, J. & Macdonald, M. (1990). Gender roles and sports in adolescent girls. *Leisure Studies*, 9, 225-240.
- Balk, D.E. (1995). *Adolescent Development. Early through late adolescence*. Pacific Grove: Brooks/Cole.
- Birell, S. & Theberge, N. (1994). Ideological control of women in sport. In D.M. Costa & S.R. Guthrie (Eds.), *Women and sport. Interdisciplinary perspectives* (pp. 341-359). Champaign (IL): Human Kinetics.
- Butler, J. (1993). *Bodies that matter. On the discursive limits of 'sex'*. New York: Routledge.
- Buijs, F. (1993). *Leven in een nieuw land. Marokkaanse jongemannen in Nederland*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Caudwell J. (1999). Women's football in the United Kingdom. Theorizing gender and unpacking the butch lesbian image. *Journal of Sport and Social Issues*, 23, 390 - 402.
- Coakley, J.J. (1998). *Sport in society: issues and controversies*. 6th ed. St. Louis: Mosby.
- Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.
- Davis, L.R. (1990). Male cheerleaders and the naturalization of gender. In M.A. Messner & D.F. Sabo (Eds.), *Sport, men and the gender order: critical feminist perspectives* (pp.153-161). Champaign (Ill): Human Kinetics.
- Elling, A. (2002). *'Ze zijn er (niet) voor gebouwd'. In-en uitsluiting in de sport naar sekse en etniciteit*. Nieuwegein/Den Bosch: Arko Sports Media/Mulier Instituut.
- Elling, A., Knoppers, A. & De Knop, P. (2001). The social integrating meaning of sport. A critical and comparative analysis of policy and practice in the Netherlands. *Sociology of Sport Journal*, 18 (4), 414-434.
- Hall, S. (1991). *Het minimale zelf en andere opstellen*. Amsterdam: Sua.
- Halsema, A. (2000). Het lichaam zijn en hebben. Een kritiek op Butlers constructivistische visie op

- het lichaam. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 3 (1), 28-35.
- Hargreaves, Jennifer (1994). *Sporting females. Critical issues in the history and sociology of women's sports*. London: Routledge.
- Hargreaves, John (1995[1986]). *Sport, power and culture*. Cambridge: Polity Press.
- Hartmann, D. (2000). Rethinking the relationship between sport and race in American culture: golden ghettos and contested terrain. *Sociology of Sport Journal*, 17, 229-253.
- Hoberman, J. (1997). *Darwin's athletes. How sport has damaged black America and preserved the myth of race*. Boston: Houghton Mifflin.
- hooks, b. (1995). *Killing rage. Ending racism*. London: Penguin.
- Jacobs, E. (2002). *Hulpbronnen, maatschappelijke oriëntaties en leefstijlen*. Amsterdam: Thela Thesis.
- Janssens, J. (1999). *Etnische tweedeling in de sport*. Den Bosch: Diopter.
- Knoppers, A. & Anthonissen, A. (2001). Meanings given to performance in Dutch sport organizations: gender and racial/ethnic subtexts. *Sociology of Sport Journal*, 18, 302-316.
- Knoppers, A. & Elling A. (2001a). Organizing masculinities and femininities. The gendered sporting body. In J. Steenbergen, P. De Knop & A.H.F. Elling (eds.) *Values and norms in sport. Critical reflections on the position and meanings of sport in society* (pp. 171-194). Oxford: Meyer & Meyer.
- Knoppers, A. & Elling, A. (2001b). *Gender, etniciteit en de sportmedia: selectie en interpretatie*. Arnhem: NOC*NSF.
- Laberge, S. & Albert, M. (1999). Conceptions of masculinity and of gender transgressions in sport among adolescent boys. Hegemony, contestation, and social class dynamic. *Men and Masculinities*, 1 (3), 243-267.
- Lorber, J. (1993). Believing is seeing: biology as ideology. *Gender & Society*, 7 (4), 568-581.
- Majors, R. (1990). Cool pose: black masculinity and sports. In M.A. Messner & D.F. Sabo (eds.), *Sport, men and the gender order: critical feminist perspectives* (pp. 109-114). Champaign (Ill): Human Kinetics.
- Menneson, C. (2000). 'Hard' women and 'soft' women. The social construction of identities among female boxers. *International Review for the Sociology of Sport*, 35 (1), 21-33.
- NOS/KLO (1998). *Sport op televisie 1997*. Hilversum: NOS.
- Pfister, G. (1999). *Sport im Lebenszusammenhang von Frauen*. Schorndorf: Karl Hofmann.
- Phalet, K. & Swyngedouw, M. (2001). Grenzen aan integratie. Perspectieven van Turkse, Marokkaanse en kansarme Belgische Brusselaars. *Migrantenstudies* 4.
- Philipp, S.F. (1998). Race and gender differences in adolescent peer group approval of leisure activities. *Journal of Leisure Research*, 30 (2), 214-232.
- Plummer, D.C. (2001). The quest for modern manhood: masculine stereotypes, peer culture and the social significance of homophobia. *Journal of Adolescence*, 24 (1), 15-24.
- Saharso, S. (1992). *Jan en alleman. Etnische jeugd over etnische identiteit, discriminatie en vriendschap*. Utrecht: van Arkel.
- Steendijk- Kuypers, J. (1999). *Vrouwen-beweging. Medische en culturele aspecten van vrouwen in de sport, gezien in het kader van de sporthistorie*. Rotterdam: Erasmus Publishing.
- Stevens, F. (2001). Gemaakte keuzes? Een analyse van de muziek- en mediapreferenties van Vlaamse jongeren. *Sociologische Gids*, 48 (2), 138-155.
- Vinken, H. (2000). De politieke waarde van verzet tegen volwassenen. Jeugdcentrisme en conservatisme in Nederland 1986-1994. *Sociologische Gids*, 47 (3), 180-200.
- Waal, M. de (1989). *Meisjes: een wereld apart. Een etnografie van meisjes op de middelbare school*. Meppel: Boom.
- Wekker, G. (2002). Nesten bouwen op een winderige plek. Denken over gender en etniciteit in Nederland. *Tijdschrift voor Genderstudies*, 5 (3), 24-33.

Beeldmateriaal

© Simone Vellekoop